

Urartu Tanrı İsimleri Üzerine Bir İnceleme¹

Mahmut Bilge BAŞTÜRK²

|32|

Keywords: Urartian religion, Names of divinities, Haldi, Teişeba, Şiuini

Emerging in the second half of the 9th century BC in Lake Van Basin and becoming one of the important powers of its era, many aspects of the Urartian state still remains obscure, despite the increasing number of the researches for the last twenty years. The ethnic origin of the ruling caste and their homeland is still a matter of debate. The names of the divinities and the geography related to these names provides a valuable research area on the mentioned subject. Neither the name of the chief god Haldi, nor the names of most of the divinities can be explained with the help of the 'Urartian' language, used by the warrior elites. Additionally, the geography connected to the prior divinities cannot be related to the eastern part of the Lake Van Basin, in other words, the Urartian 'heartland'. This paper tries to make an understanding of the identity of the entity called as 'Urartu', by analysing the names of the primary Urartian divinities, in their relation with the contemporary cultures.

|33|

Anahtar Kelimeler: Urartu Dini, Tanrı İsimleri, Haldi, Teişeba, Şiuini

MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü Havzası'nda ortaya çıkan ve kısa süre içinde çağının önemli devletlerinden biri haline gelen Urartu Krallığı'nın pek çok yönü, son yirmi yıldır büyük ivme kazanan çalışmalara rağmen bilinmezliğini korumaktadır. Bu bilinmezlerin başında, Urartu hanedanını oluşturan kimliğin kökeni ve Urartu coğrafyasına geliş yönleri bulunmaktadır. Urartu tanrı isimleri ve tanrılarla ilişkili olan coğrafya, Urartu hanedanının kökenleri ile ilgili en önemli bilgi kaynağı olma özelliğini halen korumaktadır. Sadece baştanrı Haldi değil, Urartu tanrılarının birçoğunun isimleri, savaşçı bir seçkinler grubunun dili olan 'Urartuca' ile açıklanabilir durumda değildir. Dahası, başlıca Urartu tanrılarının ilişkili oldukları coğrafya dahi krallığın kalbi olarak nitelendirilebilecek Van Gölü Havzası'nın doğu kesimine bağlanamamaktadır. Bu makale, Urartu tanrılarında başta gelenlerinin isimlerini, Urartu ve çağdaşı kültürler bazında inceleyerek 'Urartu' olarak adlandırılan kimliğin yapısını anlamaya çalışmaktadır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 30.05.2016; Kabul Tarihi: 07.06.2016.

² Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD. Yunusemre Kampüsü. Tepebaşı, Eskişehir. E-mail: bilgebasturk@gmail.com / mbbasturk@anadolu.edu.tr

MÖ 9. yüzyılda kurulan Urartu Krallığı panteonunun başında Haldi isimli tanrı bulunur. Haldi'nin arkasından ise Fırtına Tanrısı Teişeba, Güneş Tanrısı Şiuini ve diğer tanrılar gelmektedir. Sadece Urartu panteonu değil, Urartu ile ilgili neredeyse her verinin tanrı Haldi ile ilişkili olması, Haldi'nin, Urartu'nun tüm kültür katmanlarına nüfuz gücüyle ilişkilidir.

Haldi

Haldi'nin Urartu panteonundaki yeri o denli güçlüdür ki, bazı araştırmacılar tarafından bu durum 'Haldimani' olarak tanımlanmıştır (Petrosyan 2006: 227). Neredeyse tüm Urartu yazıtları Haldi'nin adı ile başlamaktadır ve Urartu Krallığı ile Haldi, eşanlamlı olarak birlikte anılırlar (Burney 1993: 110). 1950'li yıllara dek pek çok araştırmacı tarafından 'Haldice' kelimesi, Urartuca yerine kullanılmıştır.¹ Haldi kültürünü teokratik bir yapıya dönüştüren Urartu dini, neredeyse monoteist / tek tanrılı dinlerle karşılaştırılabilir bir durum gözler önüne serer (Grekyan 2006: 157). Şüphesiz bir savaş tanrısı olan Haldi'nin silahlarla ilişkisi, Urartu kazılarında bulunan kendisine adanmış miğfer, kalkan, sadak ve ok ucu gibi buluntular aracılığıyla rahatlıkla kurulabilmektedir (Çilingiroğlu 1998: 232). Musasir/Ardini'deki tapınağın Assurlular tarafından 'Kalkan Evi' olarak adlandırılması boşuna değildir: Tapınağın Khorsabat Kabartması'ndaki betimlemesi ve Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında listelenen kalkanlar, Ayanis gibi kazılarla doğrulanabilmektedir (kaynakça için bakınız Baştürk 2012: 111; Batmaz 2013). Ayanis'te bulunan Haldi tapınağı, baştanrı ile silah arasındaki ilişkiyi en net şekilde ortaya koymaktadır ve hemen her tür silah üzerinde Haldi'ye adandıkları verisi bulunmaktadır (Çilingiroğlu 2005: 34). Bu durum, tanrının silahlar ve savaş ile ilişkisinin en güçlü arkeolojik ve filolojik veri grubunu oluşturur (değerlendirme ve kaynakça için bakınız Baştürk 2009: 136-139). Ancak, Haldi sadece bir savaş tanrısı olarak değerlendirilemez. Haldi sulama kanallarından (Taffet ve Yakar 1998: 147) tarım ve hayvancılık ile ilişkili (Salvini 2006: 53; Çilingiroğlu 1997: 153) tüm ritüel alanlarına nüfuz eden bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Haldi kelimesinin etimolojisi belli değildir. Piotrovskii bu kelimenin Batı Kafkas dillerinde 'gök' anlamına gelen 'Hal' kökünden türediğini ileri sürmekte ve Haldi'nin bir gök tanrısı olduğunu belirtmektedir (Piotrovskii 1966: 41-42). Ancak burada hangi Kafkas dili olduğu belirtilmemiştir ve Batı Kafkas dil grubunu oluşturan dilleri (Adige, Aphaz, Wubikh) incelediğimizde, bu tür bir etimolojik özdeşliği görememekteyiz. Ayrıca Batı Kafkas dillerini konuşan grupların bu bölgeye gelip gelmedikleri arkeolojik ve filolojik olarak oldukça tartışmalıdır. Batı Kafkas dilleri, Urartucanın dâhil kabul edildiği Doğu Kafkas dillerinden yapısal olarak oldukça farklıdır (Catford 1977: 283-314) ve Batı Kafkasyadan bölgeye MÖ 11. binyılda gerçekleşmiş olan bir göçün arkeolojik olarak kanıt bırakmaması

¹ Bunun en güzel örneği, F.W. König'in Urartu yazıtları korpusunun adıdır: Handbuch der chaldischen Inschriften = Haldice Yazıtlar Kitabı. Bakınız Hchl.

1. Assur kayıtlarına göre Haldi ile ilişkilendirilebilen coğrafya.
2. Musasir ve çevresi.

Fig.1

neredeyse imkânsızdır. Batı Kafkasya'nın MÖ 2. binyıl kültürünün tipik göstergesi olan gömü gelenekleri ve diğer özellikler Doğu Anadolu ve İran'da görülmemektedir. Eğer Urartu Krallığı'nı kuran hanedan MÖ 11. binyılda bölgeye dışarıdan göç etmişse, verilen etimolojik özdeşlik (hal=gök) temel alınarak bu hanedanın etnik kökeninin Batı Kafkasya'ya dayandırılması, yukarıdaki veriler ışığında oldukça güç gözükmemektedir. Hal-de kelimesinin Çeçence "göğün babası veya göğün sahibi" anlamına geldiği iddiası kabul edilirse (Dinçol 1994: 11), Haldi kelimesini Doğu Kafkas Dil Ailesi'ne bağlamak mümkündür, ancak bu da genelde kabul edilen bir görüş değildir. Diakonoff ve Starostin'in Urartu dili ve Doğu Kafkas dilleri arasındaki benzerliklere dayanan çalışmalarında da Haldi konusuna değinilmemiştir (Diakonoff ve Starostin 1986). Dolayısıyla, her ne kadar Urartuca Doğu Kafkas Dillerine yakın dursa da, Haldi adının kökeninin Doğu veya Batı Kafkasya olması ispatı oldukça zor bir iddiadır (tartışma için bakınız Greppin 2010).

Haldi ile ilgili ilk yazılı veriler ise Urartu Krallığı'nın kurulmasının öncesinde, Assur kayıtlarından gelmektedir. MÖ 13. yüzyıl Orta Assur kayıtlarında Haldi adı ile oluşturulmuş şahıs isimlerinin en az iki kez geçtiğini görmekteyiz (Fraydank 1976: 87; Salvini 1989: 83): *Kidin-Haldia* ve *Şilli-Haldie*. Haldi'nin tanrı adı olarak bu denli erken bir dönemde gözükmesi, Mezopotamya panteonuna girememesine rağmen, Assur Krallığı'nın bir kesiminde, muhtemelen kuzeydeki dağlık alanda tapınılan bir tanrı olduğunu işaret eder. Haldi'nin sadece bir 'Urartu' tanrısı olmadığını, Assur'da da kutsandığını yalnızca Orta Assur metinlerinden değil, Yeni Assur metinlerinden de görmekteyiz. Bunun en açık

örneği, Assur Kralı II. Sargon'un Haldi'nin kült merkezi Musasir'e giderek orada kurbanlar sunmasıdır (André-Salvini ve Salvini 2002: 29; SAA 5, 147). Ancak diğer bazı veriler de Yeni Assur döneminde Assur halkı arasında bir kesim tarafından Haldi'nin kutsanmaya devam ettiğini göstermektedir. Satış sözleşmelerinde şahit olarak geçen isimlerde, Haldi adı ile oluşturulmuş şahıs isimlerine sıklıkla rastlanır. Bu tip isimlere örnek olarak *Haldi-abu-uşur* (SAA 5, 14), *Haldi-duri* (SAA 14, 397), *Haldi-etir* (SAA 6, 96), *Haldi-naşir* (SAA 1, 85), *Haldi-abu-uşur* (SAA 6, 130), *Haldi-remanni* (SAA 6, 86), *Haldi-taya* (SAA 14, 36), *Haldi-ibni* (SAA 6, 30), *Haldi-ilai* (SAA 16, 201), *Haldi-aplu-iddina*, *Haldi-da-inanni* (Radner 1998: 52, 60, 137), *Haldia*, *Haldi-eres* (SAA 11, 133) sayılabilir. Bu örnekler, Yeni Assur döneminde ister sıradan köylüler veya yüksek rütbeli saray çalışanları, ister paralı askerler veya tüccarlar olsun Haldi ismi ile oluşturulmuş isimlerin her kesimden insan tarafından kullanıldığını göstermektedir (detaylar için bakınız Baştürk 2012: 81-87). Bu kişilerin Urartulu olduklarını kabul etmek için hiçbir neden yoktur, ayrıca yazıtların bağlamları da hiçbir şekilde Urartu ile ilgili değildir. Hatta Haldi *teofor* isimlerini kullanan bazı kişilerin çocuklarının veya babalarının isimlerinin Assurca olduğu da görülmektedir. Örneğin *Adi-ilu-iqbūni* isimli kişi *Haldi-aplu-iddina*'nın oğlu ve Kalhulu *Sukki-İssar*'ın babasıdır. Aynı şekilde *Mannu-ki-Aşşur* isimli kişinin çocukları *Aşşur-duri*, *Aşşur-matu-taqqin* ve *Haldi-da-inanni*'dir (Radner 1998: 52, 60, 106, 137, 156, 180, 181, 195, 204; Radner 1999: 255, 274, 410).

Verilen tüm isimleri belirli bir coğrafya ile ilişkilendirmek zordur. Yukarı Habur Vadisi'nde, *Qarti-Haldi* adında küçük bir yerleşim bulunmaktadır (Zadok 1995: 3.5.4.12, 3.10.8.; Radner 1998: 85; Radner 1999: 387), ancak bu yer ile ilgili verilerimiz çok sınırlıdır. Yukarıda sunduğumuz, *Haldi-taya*, *Haldi-ibni*, *Haldi-ilai* isimleri; İrbu, Urulli ve Kipşuna kentleri ile ilişkili metinlerde geçmesi açısından önemlidir. Kipşuna'nın yaklaşık yeri bilinmektedir ve Assur'un kuzeyinde, Zaho civarında bulunmaktadır (SAA 5, 246, Kipşuna maddesi). Urartu ülkesine dair istihbarat raporların gönderilmesi için habercilerin bu şehirde buluştukları da görülmektedir (SAA 5, 108). Kipşuna'nın bir Urartu metninde de geçtiği öneriler arasındadır: İşpuini oğlu Menua'nın Qumenu'dan Assur Ülkesine kadar ele geçirdiğini söylediği şehirler içinde Ulluba Ülkesi ile birlikte anılan Qirpunu kentinin Kipşuna olabileceği önerisi (Forrer 1920: 36-37; Diakonoff ve Kashkai 1981: 67, Qerbunu maddesi) önemlidir ve Kumme/Qumenu ile ilişkisi temelinde, aynı coğrafyaya oturmaktadır. Menua'nın bu bölgeye gittiği ve Urartu ordularının muhtemelen Habur Vadisi'ne kadar indikleri bilinmektedir (Salvini 1984: 28 vd.; Salvini 2006: 62). İrbu ise küçük bir köydür, muhtemelen Doğu Cezire'de bulunmaktadır ve Zadok'a göre Hubaba isimli köy ile yakın olmalıdır (Zadok 1995: 261, 4.33.1.1.; 4.33.1.2). Urulli ise kısaca Kipşuna yolu ile bağlantılı aktarılmaktadır (SAA 11, 133) ve çok da uzak olmaması gerekir.

Şu halde, eldeki sınırlı veriler ışığında, Yukarı Habur ile Kumme/Qumenu arasındaki bölgede, Habhu ve Nairi'nin güney sınırlarında Haldi adının bilindiği ve kullanıldığı kabul edilebilir. İlginç olan, Haldi adının kişi isimleri oluşturma uygulamasının Assur'a özgü gözükmemesidir. Sıralanan veriler bir arada düşünüldüğünde, Assur Ülkesi'nin kuzeyinde, MÖ

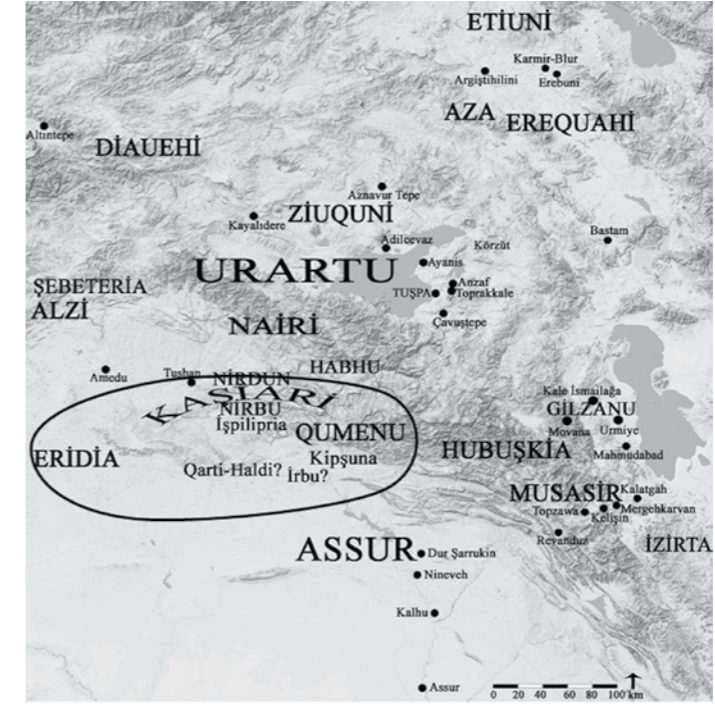

Fig.2

13. yüzyıldan Yeni Assur döneminin sonuna dek izleri takip edilebilen bir Haldi kültürünün varlığı ortaya çıkmaktadır ve bu kültürün, diğer Mezopotamya tanrılarıyla kıyaslanabilir derecede olmasa da Nineveh ve Assur kentlerine dek girdiğini kabul edebiliriz. Dolayısıyla Haldi kültürünün sadece Urartu'ya özgü olmadığını, Assur ülkesinin içlerine kadar yayıldığını söylemek yanlış olmaz. Bu verilerle oluşturacağımız bir harita (bakınız Harita 1), bizi Haldi'nin kült merkezi olarak kabul edilen Musasir'den görece uzak bir noktaya taşıyacaktır.

Ancak, bir diğer önemli coğrafya, MÖ 8. yüzyıl sonunda Assur Kralı II. Sargon tarafından tahrip edilene dek Urartu'nun kült merkezlerinden biri, belki de en önemlisi olan (Salvini 1994: 207; 2001) Musasir, Assur kayıtlarında "Haldi'nin İkametgâhı" olarak tanımlanmakta, daha da önemlisi, Urartu krallarının taç giydikleri yer olarak sunulmaktadır (Çilingiroğlu 1984a: 1-25; LAR II, 171-172). Assur yazmanlarının Musasir için verdikleri veriler, Urartu kayıtlarınca da doğrulanmaktadır. Özellikle Assurca ve Urartuca çift dilli yazılmış olan Kelişin Yazıtı (CTU I: A 3-11) ile Sargon'un 8. Sefer kayıtlarındaki bilgiler birleştirildiğinde, Haldi kültürünün merkezinin bu kent olması gerektiği ileri sürülmüştür (Salvini 1994: 207) ve bu düşünce, hanedanın etnik kökenlerinin de bu bölgeye dayanması gerektiği fikrini beraberinde getirmiştir (Burney 1993: 109; Taffet ve Yakar 1998: 144; Radner 2011: 745-747). Köniğ'e göre Musasir'in Urartuca karşılığı olan Ardini kelimesi, Hurrice şehir veya vadi-kenti anlamına kelen *arte* kelimesinden türemiştir (HchI: 173). Eğer bu öneri kabul edilirse, hanedan üyelerinin bildikleri en eski ve önemli şehrin Ardini (Musasir) olması muhtemeldir (Salvini 1984: 17-18) ve Haldi kültürünün, hanedan ile

beraber, Kuzeybatı İran'dan Van Gölü Havzası'na taşınmış olduğu fikrini de oldukça cazip kılmaktadır.

Daha detaylı bir inceleme ise farklı bir görüntü sunmaktadır: Urartu tarihinde yalnızca Kelişin Yazıtı'nda ve yazıtın Urartuca kısmında Haldi adı iki farklı şekilde yazılmaktadır: Bazı yerlerde bilindiği şekliyle Haldi, bazı yerlerde ise Aldi olarak (CTU II: 259, Haldi maddesi). Metnin Assurca kısmında ise sadece Haldi kelimesi kullanılmaktadır. Bunun nedeni belli değildir ancak ikinci yazım şeklinin sadece bu metinde bulunması ve bilinen 'Haldi' kelimesi ile beraber kullanılması, iki farklı nedene bağlanabilir, ya yazmanlar fonetik bir hatayı yazıya dökmüşler ve taş işçileri bunu taşa işlemişlerdir, ya da tanrının adının yazım şekli henüz Urartulu yazmanlarca tam olarak oturmamıştır ki Melikişvili bunun bir şive farklılığını işaret ettiğini belirtir (UKN I: 84, 86). İkinci bir nokta olarak ise, her ne kadar Assur metinlerinde Musasir ile Urartu doğrudan ilişkili olarak gösterilse de bazı detaylar oldukça ilginçtir. Örneğin II. Sargon'un metinlerinde Haldi'nin eşi olarak gösterilen Bagmaštu (veya Bagbartu), hiçbir Urartu yazıtından bilinmemektedir (Salvini 2006: 49). Bagbartu kelimesinin yapısı, İranlı özellikler göstermektedir (Burney 1993: 109) ve kelimenin etimolojisi incelendiğinde ilk kısmı, çok büyük ihtimalle İran dillerinden *bağa-* (tanrı) kökünden gelmektedir ve ikinci kısım ise belki Ahura Mazda'nın adıyla benzeşmektedir (*mazda = maštu*?) (Petrosyan 2006: 231). Bagbartu/Bagmaštu'nun Urartu bölgeye gelene kadar Musasir'in baştanrısı veya tanrıçası olması (Çilingiroğlu 1997: 161) ihtimaller arasındadır. Musasir'in Urartu egemenliğine geçişiyle beraber bu tanrı veya tanrıçanın, Haldi'nin eşi durumuna getirilmiş olması (Çilingiroğlu 1984a: 22; Çilingiroğlu 1997: 161) ve bu şekilde aynı kentte iki baştanrı olması önlenmiştir. Ancak Urartu yazıtlarında geçmeyen bu tanrıça yerine, Haldi'nin konsortu olarak bilinen tanrıça Uarubaini'dir (^DArubaini). Bu tanrıçanın da ilk olarak duyulduğu dönem İşpuini – Menua ortak dönemidir ve onun da isminin İran kökenli olabileceği üzerine öneriler bulunmaktadır (Grekyan 2006: 163, ayrıca dipnot 104 ve 105; Petrosyan 2006: 231, dipnot 39). Gerçekten de ismi Mitanni-Aryan tanrısı Varuna'ya (Uruwana – Aruna) benzemektedir ve bölgedeki bir İndo-Aryan tanrısının Urartu formuna sokulmuş (ve tanrıçaya dönüştürülmüş) adı olabilir (kelimenin etimolojik incelemesi için bakınız Hmayakyan 1990: 110). Ancak bu da Haldi'nin doğrudan 'İranlı kökenleriyle' oldukça tezatlık oluşturacak bir görüştür. Ayrıca, Musasir'in tamamen Urartu egemenliğinde bir kült şehri değil, Assur tarafından tahrip edilene dek yarı bağımsız bir bölge olduğunu da akılda tutmak gerekir (detaylar için bakınız Baştürk 2012: 87-101). Tüm Urartu hanedanını Musasir'e bağlamak, evet, veriler ışığında mümkün gözükmemektedir, ancak şu soruların da sorulmasını engelleyememektedir: Urartu hanedanı eğer Ardini/Musasir kökenli ise, neden Bagmaštu/Bagbartu yerine bir Haldi kültürünü kendi kentlerine getirdiler? Aksi durumda; Haldi eğer zaten Ardini/Musasir'in baştanrısıysa ve tapınma merkezi buradaysa, dolayısıyla Urartu hanedanının da tanrısıysa, Bagmaštu/Bagbartu kimdi ve ona kim veya kimler, ne zaman, nerede tapıyordu? Bagmaštu/Bagbartu, Urzana, hatta Uarubaini gibi İranlı olması muhtemel öğeler Musasir paralelinde izlenebilmekte ve coğrafi olarak da bölge ile uyum göstermekteyken, Haldi adının etimolojisi veya

Fig.3

Urartu hanedan isimleri ve hanedanın kökleri neden İranlı öğelerle açıklanamamaktadır? Urartu hanedanının kökenleri Ardini/Musasirli değilse ve Haldi'yi bu kente Urartu hanedanı dışarıdan getirdiyse, bu kenti bu kadar özel kılan ve kralların taç giymesine, hediyeler götürmesine, hatta isyanlarının dahi hoşgörülle karşılanmasına neden olan neydi?

Haldi, İşpuini dönemi yazıtlarıyla beraber en erken dönemden itibaren Urartu panteonunda ortaya çıkmasına rağmen, yine en erken dini içerikli yazıtlardan olan Hazinepiri Yazıtı, adı verilmeyen bir tanrıya ithaf edilmiştir: "*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu (ve bu) meyve bahçesini kurdu. Euri'ye bu yazıtı yaptırdı*" (CTU I: A 2-5). Burada geçen *euri* ünvanı, oldukça eski Hurri-Urartuca köklere dayanmaktadır ve aslında Hurri dünyasında Fırtına Tanrısı Teşup için kullanılmaktadır. Anılan sıfat Ras Şamra'dan Sümerce, Akadça, Hurrice ve Ugaritçe olarak düzenlenen dört dilli sözlükte şu şekilde geçmektedir: *EN = bélu = e-wi-ri = báluma* ve *EN = šarrum = e-wi-ir-ni = malku*. Buradaki anlamı, açıkça 'efendi'dir ve sonraki yazıtların hemen hepsinde Haldi için kullanılacaktır (Salvini 1989: 85). Aynı kelimenin, Lutibri, İşpilipri, Elipri, Uedipri gibi özel isimlerde de kullanıldığı görülebilmektedir (Grekyan 2006: 160). Bu noktada, Urartu ülkesinde halen bir baştanrı bulunmadığı ve 'efendi' gibi genel bir sıfatla belki de Haldi'den çok daha eski ve geniş tapınma alanı olan Teşup'a, Urartu'da bildiğimiz adıyla Teişeba'ya gönderme yapıldığını varsayabiliriz (ancak kelimenin Haldi'yi ifade edebileceği önerisi için bakınız Belli ve Dinçol 1980: 179). Gerçekten de Teişeba, birazdan görüleceği üzere Hurri dünyası ile yakın ilişki içinde olan Urartu panteonunda da Haldi'den hemen sonra gelen en önemli tanrılardan

biridir. Başta Meher Kapısı Yazıtı (CTU I: A 3-1) olmak üzere pek çok dini metinde Teişeba, Haldi kadar olmasa da ağırlığını hissettiren bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Coğrafi ve etnik yapısı açısından bir Proto-Hurri-Urartu tanrısının, Urartu panteonunda yüksek derecede bulunması şaşırtıcı olmayacaktır. İlginç olan, Haldi'nin bir Hurri tanrısı olmamasıdır. Mari, Alalah, Nuzi, Hattuşaş Meskene, Urkiş ve Mitanni metinlerinin hiçbirinde Haldi adı geçmemektedir (Salvini 1989: 82).

Yukarıda incelediğimiz verilerle Haldi'nin ilişkide olduğu coğrafyayı tanımlamaya çalışırsak, ilk olarak Haldi'nin 'vatanını' Musasir/Ardini olarak belirlememiz gerekir. Ancak uzun ve detaylı kaleme alınmış Meher Kapısı Yazıtı'nda Haldi'nin Musasir ile ilişkisine ilişkin hiçbir veri bulunmamaktadır. Kelişin Yazıtı'nda "Tanrı Haldi'nin önüne, Ardiniye geldikleri zaman..." şeklinde bir ibare bulunmaktadır, ancak bu tip "kapının önü", "tanrının önü" veya "tapınağın önü" şeklindeki tanımlamalar sıkça tekrarlanır ve belki de sadece tapınağın önünü kastetmektedir. II. Sargon'un 8. Sefer kayıtları dışında Haldi'yi doğrudan Musasir/Ardini'ye bağlayan bir veri bulunmaz. Meher Kapısı Yazıtı'nda "Ardini Kenti Tanrısı'na" kurban kesilmesi gerektiği söylenmektedir, ancak 3 cümle sonra başka bir ibare bulunmaktadır: "Haldi'nin Kenti'nin Tanrılarına". Bu ibareden de açıkça anlaşılmaktadır ki Haldi'nin Kenti, Ardini'den farklı bir yerdedir, ancak bu kentin yerini bilmemiz şu an için mümkün değildir. Grekyan, Van il merkezine kuş uçuşu yaklaşık 60 km. doğuda yer alan bölgeyi bu kentin yeri için önermektedir. Bu öneri için Yeşilalç Yazıtı'nın konumunu sunan Grekyan, Haldi kültürünün ilk yayılım alanı olarak Yukarı Zap Vadisi'ni işaret etmektedir (Grekyan 2006: 167). Bu öneriye itiraz etmek için bir neden yoktur, hatta Yeşilalç yazıtında bahsedilen Haldi'nin *susisi* ve kapısı (CTUI: A 3-2), belki de Meher Kapısı Yazıtı'ndaki kurban yerine işaret etmektedir. Ancak Urartu Krallığı'nın genel yayılım alanını ve tapınaklarını incelersek, Haldi'nin tek bir kentle özdeşleştirilmesi oldukça zordur ve her *tapınak yazıtı*, aslında o kentin Haldi'ye adandığını gösterir. Örneğin, Menua'nın yaptırttığı ve Köşk'te (Güzak) bir kilisede bulunmuş olan yazıt da bir 'Haldi kentinden' bahseder (CTU I: A 5-33). Şu halde, bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda bir Haldi Kenti bulunmaktadır. Oldukça yakın bir yerde bulunmuş olan Karahan Yazıtı'nda da bir Haldi Kenti'nden bahsedilmektedir (CTU I: A 2-9 A-B). Aynı ibare, Keşiş Göl'den ele geçen yazıtta da bulunmaktadır (CTU I: A 14-4). Bu şekilde düşünüldüğünde, en az üç Haldi Kenti'nden bahsedilebilir; biri Yeşilalç civarında, biri Keşiş Göl (Tuşpa'ya çok yakındır), bir diğeri ise daha kuzeyde, Van Gölü'nün kuzeybatı ucundadır. Ayrıca Adilcevaz Kef Kalesi'nin adının 'Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi Kenti' olduğunu ve Nor-Beyazıd'da da bir Haldi Kenti bulunduğunu (CTU I: 70) hatırlarsak tanrının kült merkezleri olmaya aday yerlerin sayısı artacaktır. Dolayısıyla Yukarı Zap'tan başlayarak Van Gölü Havzası'nın doğu kesimi Haldi'nin 'vatanı' olarak tanımlanabilir. Hatta işin içine Musasir/Ardini'nin de katılması, sözü edilen coğrafyayı Kuzeybatı İran'ın dağlarına kadar bir şerit şeklinde uzatabilir. Ancak tanrının 'anavatanı' ile krallık marifetiyle 'götürüldüğü' yerlerin birbirlerinden ayrılması gerektiğinin de altı çizilmelidir. MÖ 13. yüzyıldan Yeni Assur dönemine dek Haldi kültürünün Assur kayıtlarına yansıyan coğrafyasını incelediğimizde, Haldi

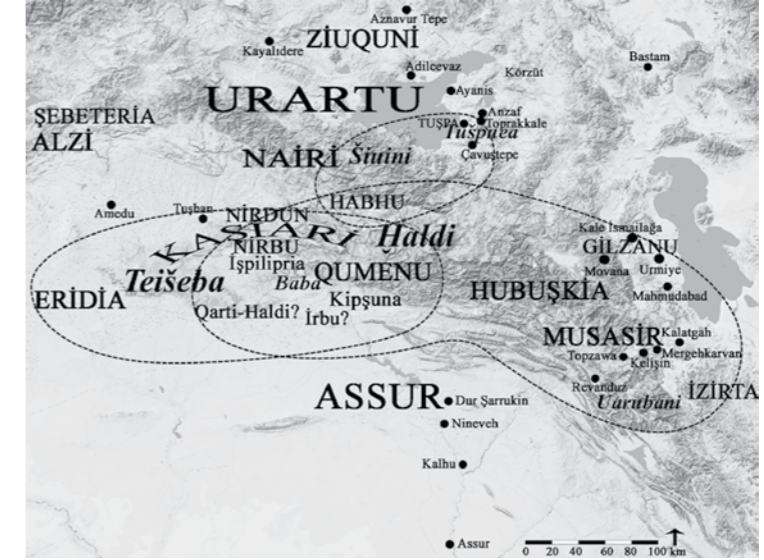

Fig.4

adının, genelde Zaho'dan başlamak üzere Cizre Ovası'na doğru uzanan coğrafyayı işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bunu göz önüne aldığımızda, yukarıda Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundan Musasir/Ardini'ye çektiğimiz hattın genişletilmesi veya değiştirilmesi gerekecektir. Kanımca Haldi'nin Kenti, Nairi ile örtüşen coğrafya içinde, belki de Kipsuna'nın kuzeyindeki alanda, daha açık söylemek gerekirse Zaho'dan başlayarak Silopi, Cizre ve Şırnak üzerinden Siirt'e bağlanan kuşakta da aranabilir. Dolayısıyla Haldi, Urartu tarafından kendi egemenlik sınırı içinde taşınır duruma gelmezden önce Van Gölü Havzası'nın doğusunun, belki Yukarı Zap Vadisi'nin veya daha genel bir adlandırma ile Assur'un dağlık kuzey 'sınırının' tanrısı olmalıdır (Harita 1).

Teişeba

Teişeba, Hurri tanrısı Teşup'un Urartu versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır (Benedict 1960: 103; Piotrovskii 1966: 43). Teişeba, Meher Kapısı Yazıtı ve diğer çivi yazılı metinlerde Mezopotamya fırtına tanrılarının, özellikle Assur'un Fırtına Tanrısı Adad'ın ideogramları ile yazılır (^DIM / ^DIŞKUR / ^DU). Meher Kapısı gibi diğer yazıtlardan da kolayca anlaşılacağı gibi Urartu panteonunda ikinci sırada yer alır. Ayrıca 37. sırada Haldi'nin ordularından sonra Teişeba'nın da ordularına atıfta bulunulur. Teişeba, bir durumda savaşa da müdahale eder ve kralın düşmanlarını yakar (CTU I: A 9-3 VI). Yukarıda, en erken dini yazıtlardan olan Hazinepiri Yazıtı'nda bahsedilen 'efendinin', Teişeba olabileceği belirtilmişti. Daha sonraki dönemde ise Teişeba'nın 'efendi' olarak anıldığı bir yazıt daha görülecektir: "^DIM-a EN-gi-e = *Efendi Fırtına Tanrısı'na*" (CTU I: A 10-7). Bazı yazıtlarda Haldi ve Teişeba eşit derecedeymişçesine yer alırlar: "*Haldi'nin ve Fırtına Tanrısı'nın gücü sayesinde, Sarduri oğlu İşpuini...*" (CTU I: A 10-3). Aynı Haldi'ye olduğu gibi doğrudan Teişeba'ya adanmış

yazıtlar da bulunmaktadır, ancak bunlarda ‘efendi’ ibaresi yer almaz (CTU I: A 10-7). Anlaşıldığı kadarıyla erken dönemden sonra ‘efendi’ sıfatı Haldi’ye ayrılmış gözükmektedir.

Yukarıda sıralanan özellikleri ile Tanrı Teişeba bir gök (Salvini 2006: 196) ve savaş tanrısı görünümü vermektedir. Özellikle “ordularına” kurban sunulması, kendisinin Haldi ile ortak özellikler taşıdığını göstermektedir. Teişeba, muhtemelen MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye yayılmaya başlayan Proto-Hurri-Urartuca konuşan halkların ortak tanrısıydı ve çok geniş bir alanda kutsanmaktaydı.

Teişeba ile ilişkili coğrafya da Haldi’ninki gibi ikiye ayrılabilir: Tanrı’nın kült merkezleri ve Urartu Krallığı tarafından ‘inşa edilerek’ tanrının kültünün taşındığı yerler. İkinci sınıfta yer alan kentlere göz atarsak, Urartu Kralı I. Rusa’nın inşa ettirdiğini söylediği bir ‘Teişeba Kenti’ (^PIM-i URU) bulunmaktadır ki Sevan Gölü civarında, bugünkü Tsovinar yakınlarındaki Odzaberd Kalesi olabilir. II. Rusa ise ^PTeişeba URU (logografik olarak ^PIM URU) yani ‘Teişeba Kenti’ adıyla bugün Karmir-Blur olarak bilinen kenti inşa ettirmiştir (Salvini 2006: 198-199). Ancak, Teişeba’nın kült merkezlerine dönersek, birkaç farklı coğrafya dikkat çekmektedir. Bunlarla ilgili en önemli veri, Meher Kapısı’nda (CTU I: A 3-1) isim verilmeden beliren Qumenu Kenti Tanrısı’dır (^{URU}qu-me-nu-na-ú-e DINGIR). Bu kentin tanrısının Teişeba olduğu önerisine (Diakonoff ve Kashkai 1981: 70, Qumenu maddesi. Ayrıca bakınız Grekyan 2006: 168) karşı çıkmak için herhangi bir neden yoktur çünkü MÖ 2. binyıldan itibaren doğrudan Teşup ile ilişkili olduğu çok bilinen bir kente gönderme yapmaktadır: Fırtına Tanrısı Teşup’un ana kült merkezi Kumme’dir ve en büyük tapınağı da burada bulunmaktadır (Mayer 2002; Schwemer 2008: 3 vd.). Kumme’nin yeri üzerine birbirine yakın pek çok öneri bulunmaktadır ve genel eğilim, Doğu Habur Vadisi’nde, Assur Ülkesi’nin kuzeyinde, Habhu ülkesinin güneyinde, Cudi Dağı ve çevresindeki bölgede olduğudur (tartışma ve kaynakça için bakınız Baştürk 2012: 136). Yazıtlar incelendiğinde, yukarıda Assurca metinlerde Haldi adının geçtiği en belirgin yer olarak tanımladığımız Kipşuna ile ilişkili bir bölge olduğu anlaşılmaktadır (Röllig 1980: 587-588; 1983: 336). Urartu topraklarına oldukça yakın, ancak Urartu sınırları dışında olan bu kent, Urartu kaynaklarında Meher Kapısı Yazıtı dışında sadece bir kez, Assur topraklarına yapılan bir sefer kapsamında geçmektedir (CTU I: A 5-9) ve yukarıda belirttiğimiz coğrafi önerilerle tam olarak uyum içindedir. Dolayısıyla, Urartulu Teişeba’nın Urartu yazıtlarındaki Qumenu ile ilişkilendirilmesinde bir sorun gözükmemektedir. Urartulu Teişeba’nın kutsal kentinin, Hurri dünyası tarafından çok iyi bilinen Kumme olduğu ortaya çıkmaktadır ve bu kent, Urartu coğrafyasının güneyinde bulunmaktadır. Urartulu Teişeba’nın, Hurri Teşup ve Kumme ile ilişkili mitleri ne kadar koruduğunu bilemiyoruz, çünkü Urartu yazıtları veya ikonografisi bu konuda hiçbir veri sunmamaktadır.

Teişeba’nın birinci dereceden ilişki içinde olması gereken Qumenu kentinden sonra, Meher Kapısı Yazıtı’nda ikinci bir kent, doğrudan Teişeba ile ilişkilendirilir: Listenin 47. Sırasında “*Eridia Kentindeki Fırtına Tanrısı’nın Kapısı’na* (^PIM KÁ ^{URU}e-ri-di-a-ni) 1 Boğa ve 2 koyun” kesilmesi emredilmektedir (CTU I: A 3-1. Aynı zamanda bakınız aynı yer, 128, r. 59.). Eridia kentinin tam yeri belli değildir ve Urartu topraklarının kuzeyinde,

Etiuni ülkesi civarında İrdanuini veya İrduani isimli yerler bulunduğu bilinmektedir (CTU I: A 8-10; A 11-3 Vo; A 9-3 I; A 8-3 II) ki yukarıda Teişeba’ya adanan kentler ile coğrafi yakınlıkları dikkat çekicidir. Karmir-Blur’dan gelen bir tablette de İrdiu kentinden bahsedilmektedir (UKN II: 462).

Ancak kentin adı, Meher Kapısı’nda geçtiği şekliyle başka hiçbir Urartu yazıtında geçmez. Diakonoff ve Kashkai tarafından, Eridia kentinin hiçbir Urartu sefer yazıtında geçmemesi nedeniyle, Urartu merkezi coğrafyasında bulunduğu önerilmektedir (Diakonoff ve Kashkai 1981: 31; Eredia maddesi). Aşşur-bel-kala’nın Uruatri üzerine yaptığı seferin kaydında (MÖ 1073), Eridun kelimesi geçmektedir (RIMA 2: A.O.89-2/ i 19-36) ve gerçekten de metinde geçen diğer yer isimleri, I. Salmanasar’a ait yazıtlarla karşılaştırılırsa Van Gölü’nün batısında, belki Bitlis civarında bir yer önerilebilir. III. Salmanasar’ın Arame üzerine yaptığı seferde (MÖ 856), Assur Kralı’nın Arzaşkun’dan ayrıldıktan sonra Eritia Dağı’na gittiği ve bir heykel ve yazıt diktirdiği söylenmektedir (RIMA 3: A.o.102.6/ iii 40b-56a). Bu anlamda Eritia, Arzaşkun yakınlarında bir yerde olmalıdır ki bu da Van Gölü’nün batısında bir noktayı işaret eder. II. Sargon’un 8. Sefer kayıtlarında da benzer isimli (İrtia) bir dağ vardır ve bazı araştırmacılar tarafından ikisinin aynı yeri işaret ettikleri önerilmektedir (Salvini 1994: 206) ki bu da Arzaşkun’un yeri konusundaki ayrı bir tartışmanın parçasıdır. Sayılan yer isimlerinin Urartu Fırtına Tanrısı’nın kutsal kenti Eridia olabileceği önerisi oldukça zayıf kalacaktır, çünkü bu yerlerin hiçbirinin Teişeba ile bir bağı olduğu üzerine herhangi bir başka veri yoktur ve sadece ses benzeşmelerinden yola çıkarak bu tip bir yargıya varmak doğru değildir (Grekyan 2006: 168, ayrıca dipnot 151). Ancak, çok daha önemli olan ve Eridia/İridia ile hem isim, hem fonksiyon olarak benzeşebilecek bir başka kent üzerinde durmak gerekmektedir. Bu kent, Errite veya İrride’dir.

Mitanni İmparatorluğu dönemindeki en önemli dört Teşup tapınağı, dört şehirde bulunmaktaydı: Kaḫat, Waššukkanni, Uḫuşumāni ve İrride (Schwemer 2008: 4). I. Suppiluliuma döneminde, İrride Kenti Kargamış tarafından tehdit edilir ve Hitit ordusu tarafından kuşatılır. Kent düştükten sonra Hitit ordusu Waššukkanni’ye yürür ve sonrasındaki anlaşmada İrride, Mitanni egemenliğine bırakılır. Burada Mitanni ve Hitit arasında yapılan anlaşmada, İrride’nin Fırtına Tanrısı, anlaşmaya şahit ve taraf olan tanrılardan biri olarak geçmektedir (Hawkins 1980: 171).² Bu anlaşmada Waššukkanni’nin Efendisi Fırtına Tanrısı’ndan sonra gelen “İrride’nin Tapınak Platformunun Efendisi” terimi,³ Urartu’dan

² Başka bir anlaşma metninde İrrite kenti için bakınız Beckman 1997: 98, ayrıca dipnot 10.

³ Suppiluliuma ve Şattiwaza arasındaki anlaşmada Mitanni’nin şahitleri olarak geçen tanrılar şunlardır: Göğün ve Yerin Efendisi Fırtına Tanrısı; Ay Tanrısı; Güneş Tanrısı; Göğün, Yerin ve Harran’ın Ay Tanrısı; Kaḫat’taki Kurinnu’nun Efendisi Fırtına Tanrısı; Kurta’nın Sürülerinin Efendisi; Uḫuşuman’ın Efendisi Fırtına Tanrısı; Bilgelğin Efendisi Ea-Şarri; Anu; Antu; Enlil; Ninlil; Mitra tanrıları; Varuna tanrıları; İndra; Nasatya tanrıları; Yeraltı Suları; Şamanminuhi; Waššukkanni’nin Efendisi Fırtına Tanrısı; İrrite’nin Tapınak Platformunun Efendisi; Şutalı Parthai; Nabarbi; Şurihi; İştari; Akşam Yıldızı; Şala; Belet-Ekali, Damkina, İshara, dağlar ve nehirler, göğün tanrıları, yerin tanrıları. Aynı anlaşmanın Hitit kısmında 16 farklı Fırtına Tanrısı sayılmaktadır. Bakınız Onurlu 2004: 119, tablo 4b.

tanıdığımız “platform/podyum” (CTU I: A 3-11) kullanımını akla getirmektedir. İrride kentinin adı, I. Adad-nirari'nin yıllıklarında sıklıkla geçmektedir (karşılaştırınız RIMA 1: A.O.76-1/1-17; A.O.76-3/15-51; A.O.76-25). Mitanni Kralı Şattuara'nın oğlu Wasašatta'nın isyanı Adad-nirari tarafından bastırıldıktan sonra ise İrride kenti yıkılır (Hawkins 1980: 171). İrride/Erride'nin yeri tam olarak bilinmemektedir. Yazıtlarda genellikle Waššukkanni, Tidu ve Harran, genel olarak da Hanigalbat (Mitanni) ile beraber anılan bu kentin yeri için Hawkins genel olarak “Harran ile Karkamış arasında” bir coğrafya önermektedir (Hawkins 1980: 171). Yazıtlarda devamlı belirli şehirlerle (Taidu, Şuru, Kahat, Amasaku, Hurra, Şuduhu, Nabula ve Waššukanu) beraber anılması (RIMA 1: A.O.76-1/1-17), bu coğrafyaya Habur üçgeninin ve Diyarbakır civarının da dâhil edilebileceğini düşündürmektedir.

Her halükarda Teşup'un kutsal kentlerinden biri olan ve Mitanni'nin en önemli dört Teşup tapınağından birine sahip Hurrili Erride/İrride ile Fırtına Tanrısı'na bir 'kapı' adandığı bilinen Urartulu Eridia Kenti arasında bir ilişki bulunmalıdır. König, bunu açıkça belirtmekte ve aynı yer olduklarını söylemektedir (HchI: 181, ^{URU}Eridiani. Eridia = İrdia için bakınız Forrer 1920, 30). Hurri kenti İrride'nin adı, MÖ I. binyılda yıkıma bağlı olarak bir daha duyulmamasına rağmen (Hawkins 1980: 171) Meher Kapısı Yazıtı'nda birebir aynı işlevle anılması, Urartu dininin en önemli tanrılarında birinin Urartu coğrafyasına uzak bir noktadan getirildiğini ve 'hafızada' yaşadığını düşündürmektedir.

İncelendiği şekilde, Urartu Krallığı Teişeba kültürünü Haldi ile birlikte, onun yanı başında taşımaya çalışmıştır. Özellikle krallığın kuzey topraklarında, Sevan Gölü civarındaki bölgelerde bu tanrıya kutsal kentler inşa edilmesinin nedeninin bölgedeki 'yerli' Teişeba kültürüyle açıklanabileceğini düşünmüyorum. Ancak toplu nüfus aktarımlarıyla bölgeye yerleştirilen kişilerin büyük bir bölümünün Urartu Krallığı'nın batı ve güneybatı ülkelerinden taşındığı bilgisi dikkate alınırsa (Çilingiroğlu 1984b: 87; Konakçı 2009), krallığın bu uygulamasının, Teşup veya Teişeba'yı bilen ve kutsayan Hurrili bir nüfusla ilişkili olduğu varsayılabilir.

Qumenu = Kumme, Eridia = İrride kentleri ve bu kentlerin tanrısı Teişeba = Teşup eşitliklerini dikkate aldığımızda, biri Urartu'nun güney sınırlarında, diğeri ise daha da uzak bir noktada bulunan ama Urartu'nun baştanrısı Haldi'den çok daha köklü bir geleneğe sahip bu iki kentin, tanrılarıyla beraber Meher Kapısı'ndan itibaren Urartu panteonunda yer aldıkları anlaşılmaktadır. Kanımca Meher Kapısı manifestosunu ilan eden irade, Hurri dünyasının en büyük tanrısına ait bu iki kenti, kendi kültürlerinin bir parçası olarak tanımaktaydı. Bu görüş ise bizi Urartu dininin oluşumunda Hurri dünyasının doğusunda kalan alanın etkisini düşünmeye yönlendirir. Bu iki kentin arasında kalan coğrafya dikkate alındığında (Harita 2) biri Kašari'nin batısında, diğeri doğusunda bulunan bu iki kutsal kentin Urartu panteonuna girmesi, özellikle Eridia/İrride'nin MÖ I. binyılda sadece Urartu tarafından anılması, Urartu dinini oluşturan öğelerin Doğu Anadolu'ya geliş yönlerini göstermesi açısından önemlidir.

Tanrının eşi olarak bilinen ve uzun yıllar boyunca Huba olarak okunan (UKN I: no. 27. HchI: no. 10) Meher Kapısı listesinin iki numaralı tanrıçası, bu okuma nedeniyle Hitit Fırtına Tanrısı Teşup'un eşi Hapat ile birlikte düşünülmüştür (Benedict 1960: 103; Piotrovskii 1966: 43). Salvini, Meher Kapısı Yazıtı üzerinde yaptığı incelemelerde König tarafından Baba şeklinde yapılan çevirinin (HchI: no. 10) doğru olduğunu kabul etmektedir (Salvini 2006: 200) ve Ayanis Tapınak Yazıtı'nın okunması ile beraber bu okumanın Huba değil, Baba şeklinde değiştirilmesi gerektiği kesinleşmiştir (CTU A 12-1 II). Dolayısıyla, Hurrili Hapat ile Urartulu Baba arasında bir ses benzeşmesi yoktur. Ancak her iki tanrıçanın da Teşup ve Teişeba'nın eşleri olması, benzer işlevlere sahip olduklarını gösterebilir.

Tanrıçanın adının etimolojisi, dini figürler arasında en kolay takip edilebilendir. Baba'nın adı, Urartuca 'dağ' kelimesine karşılık gelen (Salvini 2006: 200) *babani* (*b/pab/pani*) kelimesinden türemiştir. Yazılıkaya'da dağlar üzerinde duran Hurrili Hapat ile Urartu Fırtına Tanrısı'nın eşi Baba arasındaki ilişki, belki bu anlamda kurulabilir. Hitit panteonundaki Hurri kökenli tanrı pa-pa-na da aynı kökten gelen bir tanrı olarak değerlendirilebilir (Grekyan 2006: 165). Baba'nın Urartu yazıtlarında ilişkilendirildiği belirli bir tapınma yeri yoktur, ancak Haldi – Uarubani ikilisinde olduğu gibi, Teişeba'nın tapınma yerlerinin Baba için de geçerli olduğunu varsayabiliriz.

Şiuini

Meher Kapısı kurban listesinin üçüncü sırasında bulunan ve doğrudan Güneş Tanrısı'nın ideogramı (^PUTU) ile yazılan Şiuini (CTU I: A 3-1/3), hemen hemen tüm Urartu yazıtlarında Haldi ve Teişeba'dan sonra gelmektedir. Adının kökeni tartışmalıdır ve bir öneri, Şiuini'yi Hititçe tanrı anlamına gelen şiu(ni), şiuanni veya gün anlamına gelen şiuatt- kelimeleri bağlamında Anadolu'nun Hint-Avrupa dillerine bağlar (Grekyan 2006: 158. Konu hakkında geniş bir külliyat için bakınız aynı yer, dipnot 49 ve 50). Ancak hem etnik birliklilik, hem de Güneş Tanrısı özelliğiyle başka bir tanrı ile ilişkili gözükmektedir: Hurri Güneş Tanrısı Şimigi veya Şimige. Şimige, çeşitli Hitit mitlerinde⁴ ortaya çıkar ve Mitanni'de Teşup, Şawuşka, Amanu ve Ea-şarri gibi Mitanni tanrıları ile birlikte görülür.⁵ Şimige'nin de etimolojisi çok açık değildir ve öneriler arasında Hurri-Urartuca veya Hint-Avrupa kökenli bir kelime olduğu bulunmaktadır (tartışma için bakınız: Fournet ve Bomhard 2010: 21, 53; Kassian 2011; Fournet ve Bomhard 2011). Ancak doğrudan Akadça 'güneş' anlamına gelen Mezopotamya Güneş Tanrısı Şamaş'tan köken alan (Fournet ve Bomhard 2011: 141) bir kelime olması da büyük bir olasılıktır. Kelime benzerliği ve Hurri-Urartu etnik kimliği, Urartulu Şiuini ile Hurrili Şimige'nin aynı tanrılar olduğu yönünde önemli ve

⁴ Kumarbi, Appu ve Güneş tanrısı, İnek ve Balıkçı gibi mitlerde görülür. Bakınız Leick 1991: 60.

⁵ Bakınız 'Mitanni Mektubu': Griorgieri 2000: 13-133; Dietrich ve Mayer 2010: 276. Şimige'nin geçtiği Hurricce metinler için bakınız Campbell 2007: 5.60; 5.71; 6.33; 6.34b; 7.18; 8.2; 11.6; 11.22; 12.14.

tutarlı bir görüş oluşturmuştur (Reimschneider 1963: 166; Çilingiroğlu 1994: 25; Salvini 2006: 196).

Şiuini'ye adanmış bir Urartu kentinin varlığından haberdar değiliz. Meher Kapısı Yazıtı'nda Şiuini'nin tapınma yeri olarak herhangi bir kent doğrudan belirtilmemiştir, ancak "Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı'na" ifadesine birebir benzer şekilde ve hemen bu ibareden sonra, "Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı'na" (DUTU KÁ^{URU}ú-i-ši-ni) şeklinde bir gönderme vardır (CTU I: A 3-1/16). Uişini'nin yeri belli değildir. Salvini, Sargon'un 8. Sefer'inin kayıtlarından yola çıkarak bu yazıtlarda geçen Uauş Dağı ile Uişini'nin aynı yer olduğunu düşünmekte ve Urmiye Gölü civarında bir konum önermektedir (Salvini 1994: 206-207). Uauş Dağı'nın yeri ve Urmiye Gölü'nün neresinde olduğu ile ilgili ise uzun bir tartışma vardır (tartışma için bakınız Grekyan 2010). Uişini Kenti ile Uauş Dağı'nın aynı yer olduğuna ilişkin Salvini'nin görüşünden başka bir veri yoktur. Bu öneri, Kalatgah'ta bulunan bir yazıtta Uişe (^{URU}ú-i-še) isimli bir kentin varlığına dayanmaktadır (Salvini 1994: 207).⁶

Şehrin adının birebir aynı şekilde nakledildiği ve bir kanal inşaatından bahseden (^{URU}ú-i-ši-ni) bir yazıt ise Akdamar'dan ele geçmiştir (CTU I: A 5-23). Yazıtın yeri ve içeriği incelendiğinde, akla Tatvan ile Van arasındaki coğrafya ve bu alanda Menua'nın yaptırdığı kanallar gelmektedir, özellikle de ünlü Şamram (Semiramis) Kanalı olarak bilinen Menua Kanalı. Kentin neresi olduğu kesin olarak bilinemesi de Van Gölü'nün doğu kıyılarında Bitlis (Diakonoff ve Kashkai: 1981: 101, Wişe maddesi) veya Gevaş (van Loon 1975: 206) gibi bir coğrafya düşünülebilir. Şiuini'nin kenti ile ilgili ikinci ve daha çok kabul gören görüş ise Şiuini'nin Tuşpa kentinin tanrısı olduğudur. Bu görüş, iki temele dayanır. Birincisi, Meher Kapısı'nda üç kutsal kentin sıralaması üzerinedir: Ardini, Qumenu ve Tuşpa. Musasir/Ardini'nin yerini, en azından Urmiye Gölü'nün güneybatı tarafındaki konumunu bilmekteyiz. Qumenu'nun (Kumme) Teişeba ile ilişkisi ve bu tanrının Kaşari'nin doğusundaki konumu incelenmişti. Eridia'nın ise yine Kaşari'nin batısındaki yerine değinmiş ve Teişeba'nın Urartular için genel olarak bu bölgeyle ilişkilendirilmiş olabileceği belirtilmişti. Bu sıralamadan yola çıkıldığında, Ardini kentinin arkasından gelen iki kent, Qumenu ve Tuşpa, sırasıyla Teişeba ve Şiuini ile ilişkilendirilebilir (Salvini 2006: 198-199). Dolayısıyla Şiuini kültürünün kökeni için önerebileceğimiz coğrafya, Tuşpa ile Uişini arasındaki bölge, daha açık söylemek gerekirse, Van Gölü Havzası'nın güneyinde kalan alan olmalıdır. Bunun için Bitlis'ten Van'a dek uzanan genel bir hat da çekilebilir (Harita 3).

Meher Kapısı Yazıtı'nın 66. tanrıçaların ise üçüncü sırasında yer alan Tuşpuea, belirli bir kentle en net biçimde bağlanabilen tek kutsal karakterdir. Güneş Tanrısı Şiuini'nin konsortu olan Tuşpuea'nın adı ile Urartu başkenti Tuşpa arasındaki ses benzerliği çok açıktır ve başkent Tuşpa, Tuşpuea'nın kutsal kenti olarak gözükmektedir (Çilingiroğlu 1994:

47; Salvini 2006: 199). Başkent Tuşpa'nın koruyucu tanrısının da yine bu tanrıça olması büyük olasılıktır. Aynı zamanda, Tuşpuea'nın Güneş Tanrısı'nın çocuğu olarak Şafak Tanrıçası olduğu da öneriler arasındadır (Hmayakyan 1990: 46). Şu halde, Şiuini'yi incelerken görüldüğü üzere bu tanrıça da eşi Güneş tanrısı ile beraber başkent Tuşpa'da tapınıyor olmalıdır.

Değerlendirme

Yukarıda Haldi, Teişeba ve Şiuini'nin kutsal kentleri ve tapınma yerleri üzerine dururken bunların aynı zamanda tanrıların konsortu olan Uarubaini, Baba ve Tuşpuea'nın da kentleri olduğunu görmüş ve sırasıyla Ardini/Musasir, Qumenu ve Tuşpa olarak sunduğumuz kentlerin tanrı ve tanrıçalarla ilişkilerine değinmiştik. Salvini, kutsal kentlerin sunulduğu sıralamanın, kutsal kentlerin Urartuların bilincinde yer alan sıralamaya göre yapıldığını ve Tuşpa'nın bu listeye eklenen en yeni yer olduğunu önermektedir (Salvini 2006: 199). Şu halde, bu öneriye göre Urartu dinini oluşturan bilincin gerisinde sırasıyla Musasir (Kuzeybatı İran), Qumenu (Yukarı Dicle) ve Tuşpa (Van Gölü Havzası) olduğu ortaya çıkmaktadır ki bilinçaltındaki bu sıralamanın nasıl bir tarihi geçmişe dayandığını ispat etmek oldukça zordur. Bu görüş, Musasir/Ardini'den gelen bir grubun Yukarı Dicle'ye çıkması ve oradan da Van Gölü Havzası'na inmesini gerektirecektir. Ancak burada, tanrılar ve tanrıçalarla ilişkilendirilen kentlerden yola çıkarak başka bir yorum getirilebilir.

Kutsal kentlerle tanrı – tanrıça isimleri arasında tek benzerliği Tuşpa – Tuşpuea ikilisinde görebilmekteyiz. Ayrıca Meher Kapısı Yazıtı, yukarıdaki kentlerin adını verdikten sonra tanrının veya tanrıçanın adını anmaz. Şu halde, elimizdeki veriler ışığında kentler ile tanrı ve tanrıçaları tekrar bir araya getirirsek bu aşamaya kadar andığımız büyük tanrı ve tanrıçaların asıl tapınma coğrafyalarının ortaya konabileceğini düşünüyorum:

Kent	İlişkili Tanrı	Konsortu Tanrıça
Ardini Kenti Tanrısı	→ Haldi	→ Uarubaini
Qumenu Kenti Tanrısı	→ Teişeba	→ Baba
Tuşpa Kenti Tanrısı	→ Şiuini	→ Tuşpuea

Yukarıda görüldüğü üzere, kentler ile tanrı veya tanrıçalar arasındaki tek doğrudan ilişki, Tuşpa – Tuşpuea ikilisindedir. Meher kapısı Yazıtı'nda doğrudan tanrılarla ilişkilendirilen tanrılar ile beraber verilen bilgi ise yukarıda verilenlerden farklıdır ve bize coğrafi bir bölge den değil, belirli kentlerde inşa edilmiş 'kapılardan', diğer deyişle 'tapınaklardan' bahseder:

Kent/Kapı	İlişkili Tanrı	Konsortu Tanrıça
Haldi Kapısı	→ Haldi	→ Uarubaini
Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı	→ Teişeba	→ Baba
Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı	→ Şiuini	→ Tuşpuea

⁶ Ayrıca bakınız Pecorella ve Salvini 1982. Ancak yazıtı ilk yayınlayan kişi olan van Loon, iki yazıttaki kenti birbirinden ayırmakta ve Uişini'yi Gevaş'a yerleştirmektedir. Karşılaştırınız van Loon 1975. Yazıt için bakınız: CTU I: A 3-10.

Şu halde, yukarıdaki verilerin tamamı bir araya getirildiğinde aşağıdaki tablo çizilebilir:

Tapınak	Tanrı	Tanrıça Kent
Ḫaldi Kapısı Ḫaldi	Uarubani	Ardini Kenti Tanrısı
Eridia Kenti, Fırtına Tanrısı Kapısı	Teişeba Baba	Qumenu Kenti Tanrısı
Uişini Kenti, Güneş Tanrısı Kapısı	Şiuini	Tuşpuea Tuşpa Kenti Tanrısı

Yukarıdaki tablo, şu şekilde yorumlanabilir: Tanrıların kapıları bulunan kentler ile kutsal kentler, birbirlerinden farklıdır ve bunu, Meher Kapısı Yazıtı'nda Ardini, Qumenu ve Tuşpa sıralandıktan sonraki cümlede 'Ḫaldi'nin Kenti'nin Tanrılarına' ibaresiyle de görmekteyiz. Ḫaldi kültürünün Yukarı Zap ile Musasir/Ardini arasındaki coğrafyada kaynaklanmış olabileceğini işlemiştik. Teişeba için ise karşımıza Qumenu ve Eridia, bir diğer deyişle Kaşari'nin doğu ve batı sınırları çıkmıştı. Şiuini için ise Bitlis ile Van arasındaki bir coğrafya sunulmuştu.

Bu noktada, her üç kültürün de coğrafi sınırlarının belirlenmesinde, tanrılar yanında tanrıçaların da belirleyici olduğunu düşünmekteyim: Uarubaini'nin Ardini/Musasir ile bağının Bagmaştu/Bagbartu ilişkisi temelinde, ayrıca hem filolojik hem coğrafi anlamda takip edilebilen bir durum olduğu ortadadır. Baba ise filolojik olarak Ḫabḫu ile bağlantılı gözükmektedir ve Teişeba'nın da ilişkili olduğu Qumenu'nun kuzeyindeki dağlık alanın tanrıçası olarak ortaya çıkmaktadır. Üçüncü büyük tanrıça Tuşpuea ile Tuşpa arasındaki doğrudan bağ ise ortadadır. Dolayısıyla, tanrı ve tanrıçalara ait merkezlerin, aynı zamanda onların ana tapınma coğrafyasını da belirlediğini önerebiliriz:

Tanrı	Bölge	↔	Tanrıça	Bölge
Ḫaldi	Yukarı Zap	↔	Uarubani	Ardini/Musasir
Teişeba	Eridia	↔	Baba	Ḫabḫu
Şiuini	Uişini	↔	Tuşpuea	Tuşpa

Burada sunduğumuz verileri harita üzerine yerleştirdiğimizde (Harita 4), Urartu dininin oluşma aşamasına ilişkin de belirgin bir resim elde etmekteyiz. Tüm yazıtlarda geçen büyük Urartu tanrıları ve onların eşleri, Urartu Krallığı öncesinde yukarıdaki coğrafya içinde kutsanıyor olmalıdır. Her üç tanrı – tanrıça ikilisinin ait oldukları bölgeleri incelediğimizde, Urartu dininin oluşumuna beşiklik eden bölgenin merkezinde, Kaşari'nin doğusundaki dağlık araziden başlayan Ḫabḫu ve Yukarı Zap arasındaki coğrafya karşımıza çıkmaktadır. Sıralanan veriler, elbette Urartu hanedanının kökenleri konusunda yeterince aydınlatılabilecek nitelikte değildir. Ancak Urartuca olarak adlandırılan dili konuşan ve MÖ 9. yüzyılda Doğu Anadolu dağlarında yaklaşık 250 yıl yaşayabilecek bir krallık kuran 'savaşçı seçkinlerin' atalarının, Kuzeybatı İran'dan (Musasir) gelme ihtimalleri kadar, Assur Krallığı'nın kuzeyindeki bölgeden, belki de Mardin Eşiği olarak anılan dağlık alandan gelme ihtimalleri (Tarhan 1980; Baştürk 2013) de göz ardı edilemez şekilde belirmektedir.

Kaynakça

André-Salvini, B. – Salvini, M.

2002 "The Bilingual stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran)", *SMEA*: 44.1, 5-66.

Baştürk, M.B.

2009 "Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine", E. Abay - Z. Derin - A.Ü. Erdem - A. Batmaz - F. Dedeoğlu - M. Erdalkıran - M.B. Baştürk - E. Konakçı (eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 133-149.

2012 *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemleri'nin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Programı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

2013 "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra, Yeniden", O. Tekin - M.H. Sayar - E. Konyar (eds.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler - Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, İstanbul: 69-78.

Batmaz, A.

2013 "A Lion-headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian culture?," L. Bombardieri - A. D'Agostino - G. Guarducci - V. Orsi (eds.) *Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology* (Florence, 1-3 March 2012) (BAR international series, 2581): 243-252. Oxford: Archaeopress.

Belli, O. – Dinçol, A.

1980 "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", *AnAr* 7: 167-190.

Benedict, W.C.

1960 "Urartians and Hurrians", *JAOs* 80: 100-104.

Burney, C.A.

1993 "The God Haldi and Urartian State", M.J. Mellink - E. Porada - T. Özgüç (eds.), *Aspects on Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara: 107-110.

Campbell, D.R.M.

2007 *Mood and Modality in Hurrian*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Humanities in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, Illinois.

Catford, J.C.

1977 “Mountain of the Tongues: The Languages of the Caucasus”, *Annual Report of Anthropology* 6: 283-314.

CTU

- I M. Salvini: *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Testi, Documenta Asiana VIII, Roma, 2008.
 II M. Salvini: *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume II, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia Theseurus, Documenta Asiana VIII, Roma, 2008.

Çilingiroğlu, A.

- 1984a “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, İzmir: 1-26.
 1884b *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.
 1994 *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 77, Bornova.
 1997 *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı, İzmir.
 1998 “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, Arsebük, G. - M.J. Mellink, - W. Schirmer (eds.) *Karatepe’deki Işık: Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, İstanbul: 229-241.
 2005 A. Çilingiroğlu: “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”, A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute at Ankara Monograph 31: 31-38.

Diakonoff, I.M. – Kashkai, S.M.

1981 *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

Diakonoff, I.M. – Starostin, A.R.

1986 *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*, Kitzinger, München.

Dietrich, M. – Mayer, W.

2010 *Der hurritische Brief des Dušratta von Mittānī an Amenhotep III: Text, Grammatik, Kopie*, AOAT 382, Münster.

Dinçol, A.

1994 “Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu”, *Tell Aviv* 24: 6-21.

Hawkins, J.D.

1980 “Irrite”, *RLA* 5: 171.

Fraydank, G.

1976 “Novye Dannye ob Otnosheniyakh Srednyeassiriiskogo Tsarstva s Severnymi i Severo-zapadnymi Stranami”, *Drevnii Vostok* 2: Yerevan, 86-88.

Forrer, E.

1920 *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig.

Fournet, A. – Bomhard, A.R.

- 2010 *The Indo-uropean Elements in Hurrian*, Charleston.
 2011 “A Response to Alexei Kassian’s review of *The Indo-uropean Elements in Hurrian*”, *JLR* 5: 135-141.

Grekyan, Y.

- 2006 “The Will of Menua and the Gods of Urartu”, *AJNES* 1: 150-195.
 2010 “The Battle of Uauš Revisited”, *AJNES* 5.1: 83-108.

Greppin, J.

2010 “Hurro-Urartian-North-East- Caucasian-Armenian Linguistic Connections”, *AJNES* 5.1, 116-120.

Griorgieri, M.

- 2001 “Hurritisch te-li-(i-)ip-pa / hethitisch nu- ... ma-ak-nu-ut in der hurritisch-hethitischen Bilingue aus Bogazköy.” Ed: T. Richter, D. Prechel and J. Klinger: *Kulturgeschichten: Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 125-138.
 HchI F.W. König: *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz, 1955-57.

Hmayakyan, S.G.

1990 *Vani t’agavorut’yan petakan krona*, Erevan.

Kassian, A.

- 2010 “Review of: *The Indo-European Elements in Hurrian*, by Arnaud Fournet & Allan R. Bomhard (2010)”, *JLR* 4: 199-206.
 2011 “More about the Theoretical Foundations of Lexicostatistics”, *JLR* 5: 142-145.

Konakçı, E.

2009 “Urartu Krallığı’nın Ekonomik ve Siyasal Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, E. Abay - Z. Derin - A.Ü. Erdem - A. Batmaz - F. Dedeoğlu - M. Erdalkıran - M.B. Baştürk - E. Konakçı (eds.), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 367-381.

LAR

II D.D. Luckenbill: *Ancient Records of Assyria and Babylonia, II*, Chicago, 1927.

Leick, G.

1991 *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, London.

Mayer, W.

2002 “Die Stadt *Kumme* als überregionales religiöses Zentrum”, Ed: O.Loretz, K.A Metzler,

H. Schaudig: *Ex Mesopotamia et Syria Lux. Festschrift für Manfred Dietrich zu seinem 65. Geburtstag* (AOAT 281), Münster: 329-358.

Onurlu, S.

2004 *Symbol, Place and Meaning in Hittite Architecture*, Mimarlık Tarihi Bölümü, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Pecorella, P.E. – Salvini, M.

1982 P.E. Pecorella, M. Salvini: “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, *Persica* 10: 1-35.

Petrosyan, A.

2006 “Haldi and Mitra/Mher”, *AJNES* 1: 222-238.

Piotrovskii, B.B.

1966 “Urartu Dini”, *DTCFD* 23.1-2: 37-52.

Radner, K.

1998 *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, volume 1, part I: A, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

1999 *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, volume 1, part II: B-G, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

2011 “Assyrians and Urartians”, S.R. Steadman - G. McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford: 734-751.

Reimschneider, M.

1963 “Die urartäische Gottheiten”, *Orientalia* 32.2: 148-169.

RIMA

1 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 1: Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, University of Toronto Press, 1987.

2 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 2: Assyrian Rulers of the First Millennium BC (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, 1991.

3 A.K. Grayson: *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods v. 3: Assyrian Rulers of the First Millennium BC (858-745 BC)*, University of Toronto Press, 1996.

Röllig, W.

1980 “Kibšūna”, *RLA* 5: 585-586.

1983 “Kumme”, *RLA* 6: 336-337.

SAA

1 S. Parpola: *State Archaives of Assyria: The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*, 1987.

5 G.B. Lanfranchi, S. Parpola: *State Archaives of Assyria: The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, 1990.

6 T. Kwasman, S. Parpola: *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*, 1991.

11 F.M. Fales, J.N. Postgate, *State Archaives of Assyria: Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, 1995.

14 R. Mattila: *State Archaives of Assyria: Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal Through Sin-šarru-iškun*, 2002.

16 M. Luukko, G. van Buylaere: *State Archaives of Assyria: The Political Correspondence of Esarhaddon*. 2002.

Salvini, M.

1984 “Srotia della regione in epoca Urartea”, *Tralo Zagros e l'Urmia, Ricerche Storiche ed Archeologiche nei Azerbaigian Iraniano*, Roma: 9-51.

1989 “Le Panthéon de L'Urartu et le Fondement De L'état”, *SEL* 6: Paris, 175-178.

1994 “The Historical Backround of Meherkapısı”, A. Çilingiroğlu - D. French (eds.), *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990*: 205-210.

2001 “Die Einwirkung des Reiches Urartu auf die politischen Verhältnisse auf dem Iranischen Plateau”, Eichmann, E. – Parzinger, H. (eds.), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*, Bonn: 344-356.

2006 *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Schwemer, D.

2008 “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies, Part 2”, *JANER* 8.1: 1-44.

Taffet, A. – Yakar, J.

1998 “Politics and Religion on Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan*, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC 10: 133-149.

Tarhan, M.T.

1980 “Urartu devleti'nin ‘kuruluş’ evresi ve kurucu krallardan ‘Lutipri = Labturi’ hakkında yeni görüşler”, *AnAr* 8: 69-114.

UKN Melikişvili, G.A.: *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moskva, 1960.

van Loon, M.N.

1975 “The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah, Iran”, *JNES* 34: 201-207.

Zadok, R.

1995 “The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh and Adjacent Regions in the 9th-7th Centuries (Assyria Proper vs. Periphery)”, M. Liverani (ed.) *Neo-Assyrian Geography*, Roma: 217-282.